

III

ОД НИШАВЕ ДО ЛАБА

ФОРМИРАЊЕ БРИГАДЕ

Први батаљон је, 31. августа 1944, ушао у Стол, а 2. батаљон се вратио на положај код Камбелевца и истурио део снага према Љубераћи и Александровцу.

Два дана раније, 29. августа, у штаб 22. дивизије, у рејону Црне Траве, стигла је група старешина из 1. и 2. пролетерске дивизије и других јединица НОВЈ, које је Главни штаб Србије упутио у 22. дивизију, ради распореда. Тако је мајор Милорад Мишчевић из 9. далматинске распоређен за политичког комесара 8. српске бригаде. Међутим, касно увече поново су га позвали командант Ратко Софијанић и политички комесар 22. дивизије Васа Смајевић и саопштили му да не иде у 8. српску, већ на сектор Пирота, заједно са капетаном Димтријем Петровићем и потпоручником Костом Петровићем из 2. пролетерске дивизије. При том им је речено да је у пиротском сектору велики прилив нових бораца (око две хиљаде), да се очекују промене у Бугарској и да их зато упућују на тај сектор. »Казали су нам«, сећа се Мишчевић, »да тамо постоји Пиротски партизански одред јачине 300-400 бораца, да се ми упућујемо у команду Пиротског одреда, али да ћемо бити команда пиротског сектора. Казали су нам, наравно, и то да приступимо формирању бригаде чим добијемо наоружање за сво људство. Са нама је кренула и комплетна енглеска војна мисија, да бисмо преко ње тражили наоружање и опрему за нове борце, који су махом били ненаоружани.

Команданта Пиротског партизанског одреда Радосава Јанковића нашли смо у Камбелевцу. Он нам је реферисао да имају више од 500 наоружаних бораца и договорили смо се да одмах идемо на формирање 1. пиротске бригаде«.⁵¹⁾

⁵¹⁾ Писмо Милорада Мишчевића Властимиру Потићу од 14. 1. 1987. Фото-копија код аутора.

Тридесет првог августа 1944. одмах после разговора с новодошлим друговима, командант Пиротског одреда Радосав Јанковић наредио је заменику политичког комесара 2. батаљона Властимиру Потићу да крене у Стрелац и обезбеди смештај и исхрану за око 1.000 бораца од којих ће бити формирана бригада.

Јединице Пиротског одреда бројале су тада око 500 бораца. Већ је било довољно бораца за нови 3. батаљон; они су из сабирног центра у Падежу упућени у Главни штаб Србије, где су наоружани и враћени у Пиротски одред. Очекивао се и долазак бораца које је Никола Антић повео из сабирног центра у Падежу у Добро Поље, ради наоружавања, затим долазак санитетског вода и веће групе бораца из околине Пирота које је упутила Команда места из Студене.

По доласку у Стрелац, 31. августа пред вече, Властимир Потић је успоставио везу с народноослободилачким одбором, одборима НО фронта и АФЖ-а, ради смештаја и исхране 1.000 бораца. У току дана стигле су групе бораца из Студене и Доброг Поља. Сутрадан, 1. септембра пре подне, из Камбелевца су дошле јединице Пиротског одреда, старешине које је упутио штаб 22. дивизије, енглеска војна мисија, Санитетски вод са др Милованом Антићем на челу (формиран у Добром Пољу) и људство које се вратило из Главног штаба Србије са наоружањем, а које је водио Никола Антић. Део тог људства, како пише у наредби Главног штаба Србије бр. 29. од 27. августа 1944, »... изразио је добровољну жељу да се бори у редовима наших пролетерских јединица и ми смо их упутили«.

У тој наредби Главног штаба Србије је, у вези са новонасталом ситуацијом у Бугарској (излазак Бугарске из рата, што је било питање дана), налагао да се развије најјача активност Одред на сектору Црна Трава-Пирот и да дејствује са суседним партизанским јединицама. Затим, да се предузме мобилизација људства на широј основи да би Одред још више ојачао и војнички оспособио за извршење већих самосталних акција, као и да се јединице 22. дивизије попуњавају људством са пиротског сектора. Поред тога, Одреду је наређено да са својим диверзантским групама дејствује на комуникацији Ниш-Пирот и да одмах ступи у везу са околним бугарским гарнизонима, позивајући их да се »прикључе борби против окупатора и домаћих издајника, стављајући се под нашу команду или да се прикључе јединицама Народноослободилачке војске Бугарске«. У противном - пише даље у наредби - требало је да

предају оружје и осталу опрему, а затим да им се обезбеди иесметан повратак у Бугарску. Требало је да Одред буде у сталној вези са околним бугарским партизанским јединицама. »Приступите«, стоји на крају наредбе, »ликвидацији бугарских караула и граничних посада. Уопште у погледу бугарских снага и гарнизона будите иницијативни, брзи и енергични с обзиром на врло добре услове за то«. ⁵²⁾

Првог септембра, на платоу испред основне школе у Стрелцу, окупило се 980 бораца, углавном из Понишавља, наоружаних пушкама и покојим пушкомитраљезом. (Једино 4. батаљон није био комплетно наоружан). Одећа им је била шаролика и оскудна, обућа још гора - претежно опанци од свињске коже. Многима је оштро камење било израђавало ноге. Готово сваки други борац био је млаћи од 20, а сваки трећи је имао до 30 година. Било је само неколико старијих људи и двадесетак жена - омладинки, које ће храбро подносити све недаће ратничког живота.

Борци су препричавали згоде из борби на Столу, новости из Пирота и Команде подручја у Добром Пољу. Шириле су се и вести са Виса, које је донео мајор Милорад Мишчевић.

Из редова Пиротског одреда најпре је издвојено људство за 3. и 4. батаљон, тако да су формирана четири батаљона са по три чете од по 50 до 60 бораца, затим Санитетски вод, Вод везе и Извиђачки вод. Пред стројем је саопштен и састав штаба Бригаде: командант потпоручник Коста Петровић, радник из Радовања код Велике Плане, његов заменик Радосав Јанковић, радник, политички комесар мајор Милорад Мишчевић из Личког Новог; помоћник политичког комесара капетан Димитрије Петровић из Беле Паланке, обавештајни официр Виден Андрејевић, официр бивше југословенске војске из Бериловца, начелник санитета др Милован Антић из Крупца, омладински руководиоца Душан Јончић из Пирота и интендант Раденко Ристић.

Штаб 1. батаљона су сачињавали: командант Лазар Китановић, зидар из Црвене Јабукe, заменик команданта Борисав Митић, зидар из Црне Траве, политички комесар Вуле Васић, земљорадник из Великог Јовановца, помоћник политичког комесара Момир Милошевић, ученик из Блата, омладински руководиоца Петар Панчић, ученик из Раснице, обавештајни официр Божидар Поповић, официр бивше југословенске вој-

52) Архив ВИИ, к. 1341, ф. 5. док. 2/75:

ске из Соиота, интеидант Радисав Миленковић, земљорадник из Великог Јовановца и референт санитета Марица Борђевић.

Састав штаба 2. батаљона био је следећи: командант Милован Китановић, зидар из Црвене Јабукe, заменик команданта Бора Павловић, зидар из Калне, политички комесар Тихомир Бирић, учитељ из Сопота, помоћник политичког комесара Властимир Потих, ученик из Великог Јовановца, омладински руководилац Новица Манчић, обавештајни официр Момчило Денковић, студент из Пирота, интендант Милорад Митић, фризерски радник из Пирота и санитетски референт Божидар Спасић, ученик из Трњане.

Командовање 3. батаљоном било је поверено команданту Ратку Костићу, подофициру бивше Краљевске југословенске војске из Великог Јовановца, заменику команданта Божидару Савићу, земљораднику из Студене, политичком комесару Милораду Мандићу, ћаку Учитељске школе из Крупца, помоћнику политичког комесара Петру Милићевићу, раднику из Пирота, омладинском руководиоцу Бошку Дојчиновићу, ученику из Дрзине, обавештајном официру Вукашину Пејићу, инжењеру агрономије из Великог Јовановца, санитетском референту Лози Здравковић из Обреновца и интенданту Мики Миладиновићу, ученику из Пирота.

Командант 4. батаљона био је Божидар Искреновић, зидар из Црне Траве, заменик команданта Виден Ваџић, подофицир бивше југословенске војске из Раснице, политички комесар Божидар Костић,⁵³⁾ из Перутине код Ниша, помоћник политичког комесара Србислав Танчић, студент из Пољске Ржане, омладински руководилац Сретен Најдановић, ученик из Пирота, обавештајни официр Никодије Петровић из Извора, интендант Новица Данчић из Суводола и санитетски референт Сретен Мијалковић, ученик из Пирота.

Старешински кадар Бригаде потицао је из Понишавља а командант и политички комесар били су из других крајева земље. Били су то углавном млади људи, најчешће средњошколци, који су се ратнички и политички калили у Пиротском партизанском одреду. За тако одговорне дужности, на које су

⁵³⁾ Божидар Костић Бранко био је командант 1. ударног батаљона. Међутим, приликом реорганизације, дотадашњи заменик команданта Одред Лазар Китановић постављен је за команданта 1. батаљона, а Костић је са војне дужности постављен на дужност политичког комесара 4. батаљона, чије је људство било махом ново, без оружја, младо и неискусно и требало га је убрзано оспособљавати и у војно-стручном и у политичком погледу. За тај задатак Бранко је био веома погодна личност, уз изразито храброг команданта Искреновића.

убрзо дошли, иису имали ни довољно знања ни искуства. Па ииак, били су врло полетни и виспрени и брзо су прихватили и примењивали све што се могло научити од искуснијих чланова штаба Бригаде, у првом реду од команданта и политичког комесара.

Преживели борци и старешине тврде да је 1. септембра, пред стројем, наредбу штаба 22. дивизије о формирању Бригаде прочитао најстарији по чину Милорад Мишчевић, и да је одржао краћи пригодни говор.

Нема никаквих трагова о поменутој наредби, а по свему судећи, није их ни могло бити, јер је Пиротски партизански одред стављен под команду 22. дивизије наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије број 29. од 27. августа у 22.30 часа. Ова наредба је у штаб Пиротског одреда стигла тек 30. или 31. августа, а у штаб Дивизије, изгледа, још касније, јер у тој наредби под 4. тачком стоји: »Шаљемо пошту и остали материјал за 22. дивизију коју упутите споменутом штабу«. ⁵⁴⁾

У то време, ситуација се толико брзо мењала да се разменом информација између јединица и виших штабова, тадашњим средствима везе (основна је била курирска веза), нису могла пратити сва збивања, нити се правовремено озваничавати документима. Зато се и могло десити да штаб Пиротског одреда, 1. септембра 1944, формира 1. пиротску бригаду, ⁵⁵⁾ а да штаб 22. дивизије тек 4. септембра извести Главни штаб Србије да ће ускоро формирати две бригаде од људства Пиротског и Бабичког одреда. Два дана касније, 6. септембра, да упути свим јединицама Дивизије наређење у којем под 3. тачком стоји: »Пиротски одред на овом терену формираће одмах 1. пиротску бригаду у јачини од 500 бораца и штаб садашњег одреда постављамо за штаб Бригаде. Све остало људство дејствоваће и даље под именом Пиротски одред. Штаб 1. пиротске бригаде предложиће одмах штаб одреда«. ⁵⁶⁾

У истој наредби штаба 22. дивизије (од 6. септембра) стоји и то да Пиротски партизански одред и 1. пиротска бригада

⁵⁴⁾ Архив ВИИ, к. 1342, рег. бр. 1-1/1.

⁵⁵⁾ Формирање Бригаде обављено је на основу упутства команданта и политичког комесара 22. дивизије који су рекли мајору Милораду Мишчевићу, упућујући а у Пиротски одред, да, чим се новодошло људство наоружа, одмах приступи формирању Бригаде. Већ 30. августа, запленим оружјем у борби на Столу, наоружан је већи број новодошлих бораца, па штаб Одред одмах приступа формирању Бригаде која је, према редоследу формирања бригада у Србији, 30. септембра добили назив 23. српска, а 3. октобра коначан назив 25. српска, па ће се ради јасноће, у даљем тексту тако обележавати.

⁵⁶⁾ Архив ВИИ, к. 1341, рег. бр. 2-100/5. >

одмах предузму напад на непрјатеља на комуникацијама Бабушница-Пирот и Бабушница-Свође. И упозорење: »Чувати се вртоглавице од успеха. Увек имати у виду отпор и лукавство бугарских фашиста«, а у постскриптуму: »Примили смо ваш извештај о разорувању бугарског гарнизона у Љуберађи. Мило нам је да сте се овако добро снашли у тој ситуацији и ово неколико речи примите као похвалу за свој рад«.

Све што је том наредбом било предвиђено извршено је 1. септембра 1944. Тај дан су сви борци запамтили као дан формирања Бригаде. И у прилозима за историју 25. бригаде, писаним јуна 1945. године, наводи се као дан формирања Бригаде 1. септембар 1944. године. Тако Живојин Живковић, политички комесар чете, у свом прилогу за историју Бригаде од 12. јуна 1945. пише и ово:

»Почиње акција на село Стол. Борба је трајала цео дан. Истерујемо Бугаре. Ослобаћамо село. Сахрањујемо два друга који су погинули. Плена има доста. ...

Долази највећи дан у историји Пирота, а то је 1. септембар 1944. године, преформирање Одрета у Бригаду... «⁵⁷⁾

У другом прилогу се, уз остало, каже:

»... борба је била 30. августа 1944. године. Сутрадан улазимо у Стол. После једног дана формирана је 1. пиротска бригада у Стрелцу«.⁵⁸⁾

И у трећем прилогу стоји да је 1. пиротска бригада формирана после борбе на Столу, 1. септембра 1944. године.⁵⁹⁾

Формирањем Бригаде, Пиротски одред⁶⁰⁾ се не гаси, већ се око њега и даље окупљају нови борци од којих ће се убрзо формирати 2. пиротска (27. српска) бригада, затим 3. и 4. пиротска бригада, чији ће борци ући у састав 8, 10. и 12. српске бригаде 22. дивизије, и више допунских батаљона најмлађих бораца из горњег Понишавља, који ће попунити јединице 37. санџачке дивизије НОВЈ. До краја септембра у јединице НОВЈ са подручја Пирота и околине, добровољно је ступило више од 16.000 бораца. Многи од њих, учествујући у борбама за коначно ослобођење земље, стигли су до југословенско-аустријске и италијанске границе.

⁵⁷⁾ Архив ВИИ, к. 1341, ф. 5, док. 2/44.

⁵⁸⁾ Архив ВИИ, к. 1341, ф. 5, док. 2/71.

⁵⁹⁾ Архив ВИИ, к. 1341, рег. бр. 2-100/5.

⁶⁰⁾ За команданта Одрета је одређен Аазар Китановић, дотадашњи командант 1. батаљона, а на његово место је дошао Борисав Митић. Старешински састав батаљона није био задовољан таквим решењем. На првом састанку с новим командантом Бригаде прихваћен је предлог команди чета да за команданта 1. батаљона дође Бора Павловић, заменик команданта 2. батаљона, што је убрзо остварено.

Већ 8. септембра 1944, дошло је до промена у саставу штаба Бригаде. Тога дана стигла је наредба штаба 22. дивизије бр. 16 у којој је стајало и ово:

»По потреби службе одређујемо: за команданта 1. пиротске бригаде Кесара Саву, досадашњег команданта 9. далматинске бригаде;

- за начелника штаба 1. пиротске бригаде друга капетана Милорада С. Мијалковића;

- за заменика команданта 1. пиротске бригаде друга Радосава Јанковића, досадашњег заменика команданта Пиротског одреда;

- за политичког комесара 1. пиротске бригаде Милорада Мишчевића, досадашњег комесара Пиротског одреда;

- за помоћника политичког комесара 1. пиротске бригаде друга Петровић Димитрија, досадашњег помоћника политичког комесара Пиротског одреда;

Распоред по предњем наређењу извршити одмах«.

У постскриптуму те наредбе стоји:

»Друг потпоручник Борђевић И. Димитрије ставља се на расположење штабу 1. пиротске бригаде, који ће извршити његов распоред.

За команданта Пиротског одреда остаје и даље потпоручник Петровић Коста, за политичког комесара Пиротског одреда упућује се Стоиљко Стоиљковић, који ће привремено вршити дужност помоћника политичког комесара.⁶¹

Нови командант Бригаде Саво Кесар примио је дужност 10. септембра и тим поводом је извршена смотра јединица у Камбелевцима.

ПРВА АКЦИЈА - РАЗОРУЖАЊЕ У ЉУБЕРАБИ

Другог септембра, сутрадан после формирања Бригаде, 1. батаљон је посео положај на Столу и приступио извићању терена у правцу Ваве и Калуђерова, 2. батаљон је посео положај у Камбелевцима и извићао терен у правцу Љубераће и Александровца, 3. батаљон је заузео положај у Дучевцу с истуреним деловима према Горчинцима, а 4. батаљон је остао у

⁶¹ Архив ВИИ, к. 1342, рег. бр. 1-2/4. Ова наредба уноси извесну забуну јер испада да је Милорад Мишчевић све до 8. септембра био политички комесар Пиротског одреда, а он је од 1. септембра политички комесар 1. пиротске бригаде, што је наредбом штаба 22. дивизије од 6. септембра и озваничено. Тога дана је штаб Бригаде из Стрелца прешао у Камбелевац, где је прочитана наредба дивизије пред стројем бораца.

Ралину јер још није био наоружан. С главнином је био заменик команданта Радосав Јанковић.

У току интензивне извиђачке делатности, 3. септембра, ухваћен је бугарски шумар који је дао доста прецизне податке о бугарској граничној јединици у Љубераћи. Тамо је била посада од око 200 добро наоружаних војника, који су били смештени у школској згради, опасаној високим каменим зидом са пушкарницама и митраљеским гнездима. Упориште је било веома подесно за одбрану и контролу кланца на путу Лзубераћа-Бабушница. Шумар је рекао и то да од Бабушнице до Љубераће и назад свакодневно саобраћају војничка кола с намирницама, поштом и другим потребама, за посаду у Љубераћи. Сазнавши то, Радосав Јанковић је наредио да 1. батаљон постави заседу на друму између Љубераће и Горчинца.

Три борца 2. чете 1. батаљона провела су кишовиту ноћ, уочи 4. септембра, у заседи, чекајући да кола наиђу. Пошто се ни у првим јутарњим часовима није појавила, одлучили су да остану у заседи до подне. Око 10 часова, на путу из Љубераће указала су се војничка кола са коњском запрегом. У колима је била жена са дететом, у пратњи седам наоружаних војника. Борци су извршили препад и Бугари су се предали без отпора. На питање где су и каквим послом кренули, рекли су да прате супругу команданта гарнизона, која се враћа у Бугарску.

Борци из заседе одвели су заробљенике Радосаву Јанковићу, а он је, проценивши да се та околност може искористити за преговоре о предаји гарнизона у Љубераћи без борбе, одмах наредио да се жена са пратњом хитно спроведе у штаб Бригаде у Стрелац.

Неко је о свему обавестио поручника Чолакова, бугарског граничног команданта у Љубераћи.⁶²⁾ Већ у првим поподневним часовима стигао је човек с поруком овог бугарског официра, који је изразио жељу да се састане с представницима штаба 25. српске бригаде.

Сусрет је брзо и лако уговорен. Преговарачи су, по договору, кренули без оружја, а на 500 метара од места састанка постављена је по једна наоружана десетина са сваке стране.

Тако је дошло до сусрета мајора Милорада Мишчевића, политичког комесара 25. српске бригаде и команданта бугарског фашистичког гарнизона, поручника Чолакова. Овај је

⁶²⁾ У неким публикацијама, као у *Хронологији нишког региона*, Драгољуба Мирчетића, стоји да је Чолаков био капетан (стр. 298), што није тачно.

тражио да се ослободи његова супруга, нудећи заузврат противуслугу. Предлог је прихваћен, под условом да Чолаков преда посаду са целокупном опремом и наоружањем. Поручник се колебао плашећи се реаговања својих потчињених старшина, међу којима је било и окорелих фашиста. Да би се тај ризик ублажио, договорено је да јединице 25. бригаде ноћу опколе утврђење и одједном, из свих оружја, отворе ватру и активирају више ручних бомби, што ће бугарском команданту бити изговор за предају гарнизона.

Ноћ између 4. и 5. септембра била је мркла, кишовита.

Покисли борци 1. батаљона пришли су уз саме зидине утврђења. Убрзо су стигле и јединице 3. батаљона. На уговорени знак отворена је ватра из свих оружја. Онда се све примирило. Бугарски војници нису одговорили на ватру. У тој ситуацији Штаб 1. батаљона је, преко стражара на капији, позвао команданта гарнизона. Он је, међутим, одговорио да представници НОВЈ дођу у његову канцеларију. Штаб 1. батаљона је прихватио предлог и без пратње ушао у утврђење. Помоћник политичког комесара батаљона Момир Милошевић нашао се на муци. Те кишне ноћи распали су му се опанци па му је било неугодно да у својству преговарача иде онако бос. Да би колико-толико прикрио босе ноге, набацио је на њих блато и када су ушли у командантову канцеларију пожурio је да што пре седне. За време утаначивања појединости о предаји, било је натезања око разоружавања. »Хоћу да напустим гарнизон«, казао је поручник, »али оружје не могу да предам јер ми то не допушта заклетва«.

Пошто Бугари нису прихватили захтев штаба 1. батаљона да положи оружје, одлучено је да напусте гарнизон са оружјем, али да их јединице 25. бригаде спроведу до Стрелца.⁶³ Тек су тамо, у школском дворишту, разоружани и уз пратњу враћени у Бугарску. Командант бугарске јединице и његова жена упућени су у штаб 22. дивизије. Та жена је, изгледа, била твдoкoрнiji фашиста од бугарског официра, јер када јој је овај пошао у сусрет, раширених руку, дочекала га је речима: »Бедниче, издао си домовину«.

Трећи батаљон је из Љубераће дуго извлачио заплећену опрему и велику количину хране (више од 20 тона брашна).

⁶³⁾ Неки другови из 1. и 3. батаљона и Мидорад Мишчевић тврде да је разоружавање обављено у Камбелевцу. Зна се, међутим, поуздано да је штаб Бригаде тада био у Стрелцу, па је по свој прилици разоружање обављено у том селу, што потврђују и многи мештани Стрелца.

Радило се ужурбано јер је са обезбеђења стигло обавештење да се са југа, ка Лзубераћи, крећу јаке окупаторске снаге.

Овом акцијом ликвидирано је још једно јако упориште непријатеља и обезбеђено је оружје и опрема за 4. батаљон. Истога дана, из Александровца су се бугарске јединице саме повукле, па је на читавом овом терену остао једино њихов гарнизон у Бабушници.

Постоји један занимљив бугарски документ о акцији у Љубераћи. То је извештај општинског архивара Ивана Алексејева Тодорова, упућен софијском обласном директору полиције, у којем архивар објашњава како је дошло до напада »српских партизана на општинску архиву« и гарнизон у Љубераћи. У извештају Тодоров, поред осталог, напомиње да су у гарнизону спавала и три цивила, из страха од напада на Љубераћу, и да су после предаје гарнизона, те »злокобне ноћи«, спроведени са војском, преко Камбелевца, Стрелца, Валниша, Студене и Звонца, докле су били под пратњом партизана, а затим су и сами продужили до Трна (градић у Бугарској). Такође наводи да је месно становништво пружио велику помоћ партизанима у превозењу заплењене опреме и намирница.⁶⁴ Судаћи према тексту овог извештаја, бугарски писар је посебно био ожалостан када је на колима са пленом спазео своју (општинску) писаћу машину и телефонски апарат.

У складу са наредбом Главног штаба Србије, од 27. августа 1944. године, о ставу према бугарским јединицама, политички комесар бригаде мајор Мишчевић одредио је за преговоре с бугарским представницима Гана Петровића, политичког комесара Команде места у Студени, а за његовог пратиоца омладинског руководиоца 25. бригаде Душана Јончића. Обојица су 5. септембра, кренули пут Горчинаца. У том селу срели су се с једном патролом 3. батаљона, која је тог јутра из заседе запленила извиђачки аутомобил, у којем су се налазили један поручник бугарске војске и возач, подофицир, иначе адвокат из Софије. Поручник је био у обавештајној служби бугарског 1. окупационог корпуса који се повлачио у Бугарску.

Петровић и Јончић су из Горчинаца наставили пут аутомобилом ка Модрој Стени. Пролаз кроз густу колону унезверених бугарских војника у повлачењу био је импресиван. Они су и у тим околностима брижљиво чували кола пуна опљачканих ствари. Испод арњева су се назирали јоргани, душеци, разно покућство, па чак и перната живина.

⁶⁴ СГОДА, Софија, ф. 61, к. оп. I, а.е.1,д.412.

У Модрој Стени преговарачи 25. бригаде су се срели с представницима бугарске војске. Разговор је био кратак и завршио се без икаквог споразума, јер бугарски официри нису прихватили позив да се укључе у борбу против фашизма, нити захтев да предају оружје и неометано се врате у Бугарску. У настојању да добију у времену, бугарски представници су упутили делегацију 25. бригаде са једним од помоћника шефа њихове обавештајне службе, у Бабушницу, с налогом да обавесте команданта гарнизона да је успостављено примирје, и упозоре га да не предузима никакве акције против јединица НОВЈ. Бугарски представници су поручили да ће »и даље бити у вези и наставити преговоре«.

Преговарачи су се мотоциклом са приколицом одвезли у Бабушницу. Бугарски командант гарнизона није хтео да их прими у касарни, него у кафани. За време разговора, у доњем делу Бабушнице почеле су да треште mine.⁶⁵⁾

»Шта је то?«, питао је бугарски командант.

Одговорено му је да неко минобацачко одељење 25. бригаде вероватно није обавештено да је постигнуто примирје. Бугарски командант ће на то:

»Отићите, молим, и средите ту ствар са вашим одељењем«.

Само што су, заједно с бугарским представником, изашли из Бабушнице, засула их је паљба и пратила их све до Горчица. Тамо су се наши преговарачи растали са бугарским представником. У штабу Бригаде су питали команданта ко је наредио минобацачку паљбу, а он им је одговорио:

»Ја сам наредио, а што ви тако одужисте? Чули смо преко радија да су Руси објавили рат Бугарској, па нећемо, ваљда, ми и даље да преговарамо са њима«.

Баш тога дана, 6. септембра, када су преговори с бугарским представницима завршени без резултата, штаб 22. дивизије наређује 25. српској бригади да нападне непријатеља на комуникацији Бабушница-Пирот и Бабушница-Свође. У наређењу се наводи да је морал непријатеља врло низак, да се креће путем у осигураваној маршевској колони и да је, баш тога дана, на маршу 15. пешадијски пук, на путу Љубераћа-Пирот.

Напад на колону тога пука извршен је 6. септембра увече, на излазу из клисуре код Љубераће, на најповољнијем месту за јединице НОВЈ. Али, уместо да изненадним и једновременним дејством изненаде непријатеља, делови 3. батаљона 25.

⁶⁵⁾ Те mine и минобацачи заплењени су неколико дана раније у борби против бугарских јединица на Столу.

бригаде су, грешком, пре времена отворили ватру, па је непријатељу пружена прилика да се среди и јаком ватром из аутоматског оружја и топова одбије напад. Бригада се затим организовано и без губитака повукла према Камбелевцу и Стрелцу, где је, у свануће, добила наређење Штаба 22. дивизије и нови задатак: разбити четнике који се окупљају у Белој Паланци (њих око 800) и у Буцаку (50 до 60) с намером да, после повлачења Бугара, упадну у Пирот и представе се као ослободиоци.⁶⁶⁾ Истим наређењем штаба Дивизије ставио је под команду 25. спрске бригаде Пиротски и Царибродски НОП одред.

Штаб Бригаде одмах поставља Царибродском НОП одреду задатак да дејствује у околини Цариброда и мобилише ново људство, а Пиротском НОП одреду налаже да дејствује јужно од Пирота, прихвата ново људство и да буде спреман за упад у град, када Бугари почну да се повлаче.⁶⁷⁾

Главнина Бригаде (1, 3. и 4. батаљон) већ 7. септембра полази у сусрет четницима. Усиљеним маршем стиже до села Шљивовика и у јаком налету, после краће борбе, протерује четнике из тог села и Братишевца. Затим врши напад на бугарске пограничне карауле и разоружава њихове посаде. Том приликом, а према исказу сељака, непријатељ је имао више мртвих и рањених, али тачан број није познат; Бригада је имала два погинула борца и тројицу рањених.

Сутрадан, 8. септембра, исте јединице су се сукобиле код Проваљеника с групом од око 400 четника. У краткотрајном окршају оне су разбиле непријатеља, и том приликом заробиле 42 четника, од којих је већина изразила жељу да остане у Бригади. Ослобођена су и четири села: Проваљеник, Извор, Сурачево и Горчинце.⁶⁸⁾ Дан је био топао па су борци, који су гонили четнике по обронцима безводне Суве планине, трпели јаку жеђ. Ни храна није могла да им се допреми због удаљености од места дотура.

После ових успешних акција, батаљони се враћају у Брастиште. Борци 4. батаљона се распоређују по кућама, да би мало предахнули а 3. батаљон остаје у околним шљивицима. Пред смирај дана, командант је постројио 4. батаљон у овећем воћњаку. У међувремену је неко од мештана, дојучерашњи

м) Наређење штаба 22. дивизије од 6. септембра 1944. у 10,30 часова Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 2-1.

⁶⁷⁾ Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 1-2.

Извештај штаба 25. бригаде бр. 93. од 17. 10. 1944 Архив ВИИ к. 1340, рег. бр. 1-1/3.

четник, отишао у Бабушницу и обавестио Бугаре где се батаљони одмарају. Тек што су борци 4. батаљона почели да се престројавају, Бугари су засули шљивике снажном артиљеријском и минобачачком ватром. Гранате и мине су падале на све стране. Командант је наредио да борци најхитније пређу у долину, где ће бити безбедни. Артиљеријска ватра није престајала све до мрака. Од експлозија граната рањено је неколико бораца 3. батаљона, међу њима и заменик команданта Божидар Савић.

Пошто су рањеници збринути, батаљони су кренули према Лоуберађи.

ОСЛОБОБЕЊЕ ПИРОТА И ОКОЛИНЕ

Деветог септембра 1944, главнина Бригаде 1, 3. и 4. батаљон стигла је испред Бабушнице, пошто је њен штаб успоставио везу са бугарским командантом гарнизона, ради утаничавања појединости о уласку јединица НОВЈ у Бабушницу. Десетог септембра је из штаба 2. батаљона - како пише у операцијском дневнику 25. бригаде - стигао извештај да је штаб Батаљона обавио преговоре с командантом бугарског гарнизона и да ће тога дана ући у Пирот.⁶⁹

Други батаљон је са замеником команданта Бригаде Радованом Јанковићем на челу, у предвечерје 4. септембра, кренуо у Понишавље са задатком да заплени оружје које се наводно налазило у вагонима на железничкој станици у Сукову, на прузи Пирот-Софија. Оружје је било потребно за наоружање нових бораца, који су свакодневно стизали, па је, како пише у извештају штаба 22. дивизије упућеног тих дана Главном штабу Србије, у Понишављу било око две хиљаде бораца без оружја. »Док ово писмо до вас стигне«, стоји у извештају, »имаћемо много више. Неопходна нам је најхитнија помоћ у оружју... « V извештају даље пише да се бугарске снаге свуда »туку са нама несмањеном жестином. Према народу агресор исти као и раније. Пљачкају и плен односе за Бугарску... «⁷⁰

Усиљеним маршем, Батаљон је, праћен ситном јесењом кишом, 5. септембра стигао у Војнеговац, недалеко од Сукова, где је сачињен подробен план напада. Пошто је упознат са планом, батаљон је кренуо на извршење задатка. Чете су се

⁶⁹ Операцијски дневник штаба 25. српске бригаде. Архив ВИИ, к. 1342, рег. бр. 12.
Архив ВИИ, к. 1051, рег. бр. 2/9.

развиле у етрелце и кроз кукуруз се приближиле жељезничкој станици на стотинак метара. Док се чекала команда за јуриш, стигло је наређење да се одмах повуку. То је за борце било велико изненађење. Сутрадан су добили објашњење: обавештајни официр Батаљона Момчило Денковић сазнао је да је податке о оружју у вагонима на железничкој станици у Сукову дао Драгомир Златановић Блихер, који је био заврбован од стране бугарске обавештајне службе и да је овим обавештењем хтео да намами јединице 25. бригаде у клопку.

Шпијун и провокатор Блихер је одмах ухапшен. На са слушању је признао своју издајничку делатност па му је, 6. септембра, на масовном збору у Петровцу изречена смртна казна. Други батаљон је одустао од напада на суковску станицу и о томе је одмах обавештен штаб Бригаде. Убрзо ода тле је стигло ново наређење, на основу којег је 2. батаљон, у први сумрак 6. септембра, кренуо из Петровца, преко пруге и друма Пирот-Софија, ка Малом Јовановцу и Великом Селу. У току дана друмом се непрекидно кретала колона немачких моторизованих јединица из Бугарске за Србију. Увече је, у једном тренутку, дошло до краћег прекида колоне и, док на друму није било Немаца, борци су минирали пругу код подвожњака. У међувремену, на друму из Цариброда, опет се указала колона немачких моторних возила и тенкова из којих су ракетама осветљавани друм и поље. У исто време, из Пирота је наишао брзи воз. Други батаљон се нашао укљештен између друма и пруге, на уском простору у кукурузима. Воз је протутњао, мина није експлодирала, немачка моторизација је прошла, и опет се све смирило. Пролаз преко друма је био слободан. Након тога, 2. батаљон је мирно прешао преко поља и Нишаве и запосео положај изнад Великог Села, на узвишењу веома погодном за осматрање нишавске долине.

У току наредна два дана (7. и 8. септембра), Батаљон је преко Великог села, Крупца и Извора стигао до Берировца, а неки његови делови и до Градашнице. У свим селима одржани су масовни политички зборови. Из Извора је Радосав Јанковић, у ноћи између 8. и 9. септембра, упутио 1. чету са замеником команданта Бором Павловићем и политичким комесаром Тихомиром Нирићем у правцу Басаре и Рсоваца, а заменика политичког комесара Власту Потича са једном десетином у Пољску Ржану, ради одржавања зборова и стварања утиска код бугарских јединица и штабова да се у селима око града налазе јаче снаге НОВЈ.

Пошто је у Пољској Ржани, код пумпе за воду, разоружана једна десетина бугарских војника из састава њихове 22. пешадијске дивизије, помоћник политичког комесара 2. батаљона Власта Потих самоиницијативно је упутио бугарској команди гарнизона у Пироту поруку да су јединице НОВЈ поселе сва села и положаје око града и да врше припреме за напад на гарнизон. Напад ће уследити уколико се бугарске трупе, у току ноћи и сутрадан, не повуку из Пирота и упуте за Бугарску. Поруку такве садржине упутио је и не слутећи да ће баш те ноћи доћи до војно-политичког преврата у Бугарској и да ће та порука доспети до Отечествено-фронтовске бугарске владе. Преврат се иначе очекивао јер је Совјетски Савез, 5. септембра, објавио рат Бугарској, а три дана касније јединице Црвене армије су из Румуније прешле преко Дунава и започеле наступање кроз бугарску територију.

Сутрадан 9. септембра, после праврата у Бугарској, дошло је до првог сусрета заменика комесара 2. батаљона са једним бугарским пуковником из 22. пешадијске дивизије, на друму код Пољске Ржане. Истога дана, из Извора је у Пољску Ржану стигао Радосав Јанковић. Упознавши се са ситуацијом, одмах је упутио Сретена Тасића, земљорадника из Пољске Ржане, с писменом поруком команданту гарнизона у Пироту да дође на састанак штаба 25. бригаде у Извору, ради преговора. Међутим, командант бугарске дивизије генерал Козаров тражио је да представници НОВЈ дођу у његов штаб. Поновљени писмени позив још није био стигао Козарову, када су из Софије хитно стигли Саво Гановски⁷¹ и Крсто Стојков, члан ЦК БРП (к), са задатком да успоставе контакт с представницима НОВЈ. Циљ је био да се избегне непотребно крвопролиће, јер је Софија, у међувремену, обавештена да јединице НОВЈ припремају напад на гарнизон у Пироту. Емисари из Софије су, одмах по доласку у Пирот, са двојицом виших официра (пуковник и мајор) и Сретеном Тасићем (који тек што је донео поновљени позив), пошли у Извор. У преговорима који су трајали један сат, емисари из Софије су на све начине настојали да бугарске јединице задрже у Пироту за време уласка јединица НОВЈ у град и преузимања власти. Заменик команданта 25. српске бригаде Радосав Јанковић је, међутим, био изричит у захтеву да бугарске јединице морају у току ноћи и сутра-

⁷¹⁾ Члан ОК Бугарске РП(к) Плевна и опуномоћеник владе Отчественог фронта који је као члан бугарске радничке партије био у истом логору у коме су били интернирани и активисти НОП-а из Пирота.

дан напустити Пирот и кренути за Бугарску, као и да се сви зликовци из града разоружају и предају јединицама НОВЈ. После извесног натезања, прихваћени су сви предлози југословенских преговарача. Командант гарнизона је затим позвао делегацију НОВЈ да, ради подробнијег договора о предаји гарнизона и власти, дође у бугарску команду.

После преговора Радосав Јанковић и Милутин Минић Секула, члан Среског комитета КПЈ за нишавски срез одлазе у Пирот, у команду гарнизона. Сутрадан, 10. септембра, у току преподнева, Народноослободилачки одбор града, са секретаром Пером Тричковићем и Васом Крстићем на челу, преузео је општину од бугарског секретара Димитра Антонова. Активности народноослободилачког покрета су одмах организовали страже испред државних зграда и установа, које је окупатор напустио после повлачења из града. Поскидани су и демолирани натписи улица, установа и трговинских радњи на бугарском језику.

После ове акције, Милутин Минић је заплењеним бугарским камионом, украшеним славолуком, Титовом сликом и југословенском заставом, око 14 часова стигао у Пољску Ржану са позивом НОО града за улазак 2. батаљона 25. српске бригаде у Пирот.

Већ око 15 часова, 10. септембра, из правца Пољске Ржане у Пирот су ушле јединице 2. батаљона⁷², на челу са Радосавом Јанковићем, замеником команданта 25. српске бригаде. Пироћанци су их одушевљено дочекали.

Док су јединице 2. батаљона биле на пијачном тргу у Тијабари, пред вече, дошли су, бугарским ципом, Јован Цекић и Бока Павловић. Цекић је, у име Окружног комитета КПЈ за Пирот, одржао краћи говор борцима батаљона и окупљеном народу. Онда су, пред кафаном »Бела Мачка« на захтев народа, говорили заменик политичког комесара 2. батаљона Властимир Потих и обавештајни официр истог батаљона Момчило Денковић.

Једанаестог септембра на позив штаба 2. батаљона из Висока стиже у Пирот и 1. чета 2. батаљона. У међувремену су обављене припреме за дочек Команде Пиротског војног подручја из Доброг Поља, Команде места Пирот из Петровца,

⁷² У прво време, 10. септембар славио се као Дан ослобођења Пирота. Године 1970. проглашен је, међутим, за дан ослобођења града 8. септембар, без ваљаног образложења за промену правог датума прославе, о којем у »Слободи« бр. 102 од 10. септембра 1946. године, поред осталог пише: »У историји нашег града није било свечанијег дана од 10. септембра...«

Окружног и Среског комитета КПЈ Пирот и других органа НОП-а. Већ 11. септембра 1944. стигао је у Барје Чифлик, недалеко од Пирота, штаб 13. корпуса НОВЈ са свим пратећим јединицама, ради што ефикаснијег обављања послова око извођења даљих офанзивних операција, формирања нових дивизија и бригада НОВЈ, установа и војних болница, као и остваривања садејства с јединицама Црвене армије и Отачествено-фронтовске армије Бугарске.^{73>}

ПРОТЕРИВАЊЕ НЕМАЦА ИЗ БРЕЗОВИКА

Одмах после ослобођења Пирота, 2. батаљон (без 3. чете) одлази на положај западно од града да би спречио евентуални продор немачких снага и четника из Беле Паланке у Пирот. Сем тога, Батаљон је имао задатак да у том крају организује и учвршћује народноослободилачке одборе и мобилише људство за јединице НОВЈ. Маршујући правцем Сопот-Темска-Радогеш, 14. септембра Батаљон је стигао у Церову и посео положаје између Церове и Брезовика, погодне за одбрану и осматрање.

Осматрачи су убрзо приметили колону немачких војника која се кретала ка Брезовику. Заменик команданта 2. батаљона Бора Павловић одмах је издао наређење да се јединице развију за борбу. Утом је из Брезовика допрла кукњава и лелек жена. Хитно је упућена патрола да извиди шта се тамо дешава. Није дуго потрајало, а патрола је обавестила да су Немци упали у село и да пљачкају стоку и живину. У таквој ситуацији Бора Павловић је хитро реаговао: наредио је 2. чети да остане на положају, а он и Властимир Потић брзо су се с 1. четом спустили у Брезовик, сустигли немачке војнике, који су с пленом већ били кренули из села, а засули их рафалима из аутомата и пушкомитраљеза. Пљачкаши су у паничном бекству оставили плен и нестали у шуми ка селу Орљи. Опљачкана стока је враћена власницима. Ускоро је веселе мештана пресекала артиљеријска ватра. Немци су артиљеријом засули Брезовик, али су гранате и мине, уз застрашујући звиждук, падале на падине брда на коме се налазила 1. чета. На команду Боре Павловића, мештани су се склонили у подрум и друге заклоне, а 1. чета се, у колони по један, повукла на своје положаје. При том није било погинулих од експлозија

^{73>} Архив ВИИ, к. 1341, рег. бр. 2-99/5.

граната које су падале унаоколо, већ само неколико лакше контузованих.

Док су јединице НОВЈ запоседале положаје између Брезовика и Церове, јединице реорганизоване бугарске армије,⁷⁴⁾ које су биле на левом крилу 2. батаљона, нагло су напустиле своје положаје и сјуриле се ка Осмакову и Враништву. Било је очевидно да не желе да се боре против немачке армије, с којом су до јуче били савезници у рату против народа Југославије. Брзом интервенцијом код бугарске команде, уследило је наређење да се врате на положај, под претњом стрељања.

У предвечерје 15. септембра, 2. батаљон је кренуо у правцу Враништа, где је од мештана добио податке да се мања група четника налази иза немачких положаја око Букуревца. У Враништу, као и у свим другим местима кроз која су пролазили, борци 2. батаљона су држали пригодне говоре, вршили избор народноослободилачких одбора, тј. одбора НОФ-а, АФЖ-а, УСАОЈ-а. У сусретима с учесницима првог светског рата било је доста приговора због учешћа отечествено-фронтских бугарских јединица у борби против Немаца на тлу Србије, »јер ће сутра рећи како су нас они ослободили«. То су биле најчешће речи старих ратника са Солунског фронта. Узалудна су била објашњења - старци су остајали при своме. А »сутрадан, када смо у касно јутро«, сећа се Властимир Потих, »крнули ка селу Куманову, заменик команданта Бора Павловић ће: - Чу ли шта рече онај стари солунац. Можда је човек у праву. Увек су они спремни на окупацију ових крајева, кад им се укаже прилика умеју да се приклоне онима од којих могу нешто да добију«.

У Куманову и Црвенчеву, после избора органа власти, људи су говорили о догађајима из ближе прошлости, о настојању четника да, убацивањем провокатора у НОП, на зверски начин убијају организаторе народноослободилачке борбе.

Недалеко од Куманова мештани су показивали путању на којој је мучки убијен Момчило Борђевић Слободан, а нешто даље, према Враништу, појату у којој је априла 1944. године изгорео Момир Божиловић, партизан из Крупца. Док је пружао отпор бугарској »ловној роти« неко од бугарских војника се привукао појати и запалио је.

jj^ ⁷⁴⁾ Јединице бугарског 1. окупационог корпуса које су се повукле из Србије реорганизоване су, после преврата у Бугарској, 9. септембра, у отечествено-фронтовску 2. армију, којој је дозвољено да учествује у борбама против Немаца на тлу Југославије да би им се омогућило да борбом, макар до некле, окају своја злодела која су починили српском народу.

Трећа чета 2. батаљона остала је у Пироту, ради одржавања реда и мира у граду и пружања помоћи органима власти у хватању сарадника окупатора, те откривању четника и других издајника у околини. Обављајући те послове, борци су сретали бугарске војнике, међу којима је било и оних који су учествовали у борби на Столу. Тежак пораз у тој борби правдали су наводним неповољним односом снага (на њихову штету), тврдећи да је у нападу учествовало више од 2000 бораца НОВЈ. Борци 3. чете слатко су се смејали што су престрашени бугарски војници у сваком борцу НОВЈ видели десеторицу.

ЗАУСТАВЉЕН ЈЕ ПРОДОР НЕМАЦА

Једанаестог септембра, око 10 часова, Трећи и 4. батаљон ушли су у Бабушницу. Док су батаљони дефиловали главном улицом, Народноослободилачки одбор заказао је збор. Том приликом говорили су Томица Поповић, командант 46. дивизије НОВЈ, која је била у формирању, командант 25. српске бригаде Саво Кесар и политички комесар Милорад Мишчевић.⁷⁵⁾

Бугарским јединицама било је наложено да, пре одласка из Бабушнице, скину са јавних зграда све натписе на бугарском језику, што су и учинили. До краја дана, с представницима бугарских јединица постигнут је споразум о заједничким дејствима јединица 25. српске бригаде и бугарског 15. пешадијског пука против немачких снага, које су се, после повлачења из Бугарске, окупиле у околини Беле Паланке, да би се спојиле са својим снагама у Власотинцу. До спајања није дошло јер су 3. батаљон 25. бригаде и један батаљон 15. пешадијског пука зауставили Немце који су, наступајући из Беле Паланке, стигли до линије Беле Воде-Ресник, а затим их 15. септембра одбацили до села Бежишта. Први и 4. батаљон су, у исто време, затварали правац од села Своће ка Бабушници, чврсто држећи положаје на линији Линово-Бабушница.

Два дана касније, 17. септембра у зору, Бригада је прешла у напад правцем Велико Боњинце-Гаџин Хан. У првим часовима ослобођено је село Богдановац, а непријатељ је одбачен на Суву планину. Том приликом, гонећи непријатеља, 3. и 4. батаљон продрли су дубоко у позадину немачких јединица, све до испред села Завидинаца, где су заустављени јаком митраљеском, артиљеријском и минобацачком ватром свежих не-

⁷⁵⁾ Операцијски дневник штаба 21. бригаде, стр. 1.

мачких снага, које су, преко Гациног Хана, стигле из Ниша у помоћ својим јединицама у Белој Паланци и Власотинцу.⁷⁶⁾ Ту је теже рањен скојевац Новица Денчић. »Мене су«, сећа се Вујица Живковић, »одредили да га пребацим у Пирот. Једва сам нашао запрежна кола којима смо стигли до Бабушнице, а одатле камионом, пуним неких ствари, до болнице у Пироту«.⁷⁷⁾

Развучена на широком положају од Проваљеника до Лубераће, главнина Бригаде је, 18. септембра, добила наређење да се утврди на достигнутој линији, пошто је свој основни задатак успешно извршила: затворен је пролаз за Бабушницу и ослобођена сва села у котлини између Суве планине и Великог Боњинца.

Већ тада је у целом пиротском крају била успостављена народна власт, па се 2. батаљон, 20. септембра, вратио из Пирота у састав Бригаде, која је тога дана предала своје положаје јединицама 12. српске бригаде 22. дивизије НОВЈ и повукла се у Драгинац и Камбелевац. Ту је добила обавештење да није више под командом штаба 22. дивизије, већ да улази у састав 46. дивизије НОВЈ, која је формирана наредбом бр. 1 штаба 13. корпуса од 20. септембра, у селу Држини, код Пирота. У састав 46. дивизије, осим 25. српске, ушле су: 27. српска (2. пиротска), формирана 16. септембра од новодошлих бораца из Понишавља и Лужнице, и 26. српска (Врањска) бригада, формирана 12. септембра од Врањског партизанског одреда, затим четири партизанска одреда (Босиљградски, Врањски, Пчињски и Масурички) и још четири допунска батаљона.⁷⁸⁾

БОРБЕ У ДОАНИНУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ

На дан формирања, 46. дивизија је имала око 3.000 наоружаних бораца, а убрзо је, приливом нових бораца из Пирота, Бабушнице и Врања, нарасла на око 10.000 бораца, међу којима су биле 172 жене омладинке.

Тек формирана дивизија, 21. септембра добија наређење штаба 13. корпуса да се пребаци у долину Јужне Мораве, на простор између Врања и Владичног Хана. Задатак је гласио:

⁷⁶⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 93 од 17. 10. 1944. Архив ВИИ, к. 1340, рег. бр. 1-1/3.

⁷⁷⁾ Казивање Вујице Живковића.

⁷⁸⁾ Архив ВИИ, к. 1340, рег. бр. 5/3.

спречити иродор претходница немачке групе армија »Е« из Бујановца додином Јужне Мораве ка Грделици и обезбедити леви бок јединица 13. корпуса, које су се бориле за ослобођење Ниша и Лесковца.⁷⁹

Двадесет пета бригада се дан раније, 20. септембра, окупила у Драгинцу. Старији и физички слабији борци враћени су у Пирот, а јединице су попуњене новим борцима, који су дошли са 2. батаљоном из Понишавља и из Лужничких села. Батаљони су добили још по једну, четврту чету. Комплетиране су и попуњене приштапске јединице: Извиђачка чета, Чета за везу, Пратећа чета. Извршена је и попуна оружјем, муницијом и опремом, која је била заплењена у акцијама за време повлачења јединица бугарског 1. окупационог корпуса, затим у борбама против немачких јединица и четника на правцу Беле Паланке, а добијена је и преко енглеске и совјетске војне мисије.⁸⁰ Обављене су и извесне кадровске промене у јединицама. На дужност начелника Штаба Бригаде дошао је Милорад Илић Миша, капетан бивше југословенске војске, за заменика интенданта је одређен Страшимир Костић, за команданта 1. батаљона Бора Павловић, дотадашњи заменик команданта 2. батаљона, за заменика команданта 2. батаљона Миодраг Здравковић, за заменика команданта 3. батаљона Сава Игњатовић и за обавештајног официра 4. батаљона Раде Николић.

Попуњена новим људством, оружјем и опремом, Бригада је, 22. септембра у 5 часова, кренула преко Црвене Јабукe, Стојковића махале и Курковца у долину Јужне Мораве. У претходници се налазио 4. батаљон.⁸¹ Колона је прошла кроз спаљена села Доње и Горње Гаре, у којима готово да и није било живе душе. Многи њихови житељи су се налазили у партизанима, а остале у Бугари интернирали. Остављени су само немоћни старци и покоја жена. Скрхани тугом, причали су како су злочинци бајонетима убијали децу у колевкама и како су трудним женама парали стомаке.

Улазећи у Калну, борци су запевали. Из кућерака су почеле да излазе жене. Биле су у црнини и све су плакале. Песма је намах спонтано утихла. Колона је наставила усиљеним маршем. Није било времена за одмор, а оскудевало се и у храни, јер је насеља кроз која се пролазило окупатор максимално

⁷⁹> Архив ВИИ, к. 1341, рег. бр. 2-104/5.

⁸⁰> При штабу 25. бригаде је била само енглеска војна мисија.

⁸¹> Заповест штаба 25. бригаде бр. 11. од 17. 10. 1944. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 18-1.

опљачкао. Борци су добијали по парче проје или комадић качака са грудвицама сира.

За време маршевања, из рејона Бабушнице у долину Јужне Мораве, јединице Бригаде су прелазиле и преко дела бугарске територије. Памти се занимљив случај у селу Стрезимировец: »По доласку у село«, сећа се Милорад Мишчевић, »дали смо јединицама одмор и наредили да се борцима спреми храна. Са Бригадом је маршевао и командант 46. дивизије потпуковник Томо Поповић. Док смо одмарали к нама су дошла двојица бугарских партизанских виших официра, и док смо с њима разговарали, поштар нам је донио депешу из бугарског Генералштаба у којој нам се саопћава да нисмо смјели, без њиховог одобрења, доћи на њихов териториј и наређују нам да одмах напустимо село. То нас је јако изненадило јер је Бугарска већ била капитулирала и пришла на страну савезника. Бугарски партизански официри смијали су се грохотом и казали нам да се не узбуђујемо већ једноставно игнорирамо наређење бугарског Генералштаба.«⁸²⁾

Двадесет четвртог септембра, 1, 2. и 4. батаљон стигли су у Јелашницу, док је 3. батаљон отишао у Сувојницу, ради извићања непријатељског гарнизона у Белом Пољу, код Сурдулице.

Тродневно маршевање протекло је у најбољем реду, поготово после упозорења штаба Бригаде, које је упућено батаљонима 22. септембра увече, после првог дана маршевања, у току којег је запажено »да старешине не иду са својим јединицама и не контролишу их«, а »борци пуцају и удаљују се без икакве одговорности... «⁸³⁾

У току маршевања бројно стање Бригаде је повећано за око 300 нових бораца па је имала 1.351 борца.⁸⁴⁾

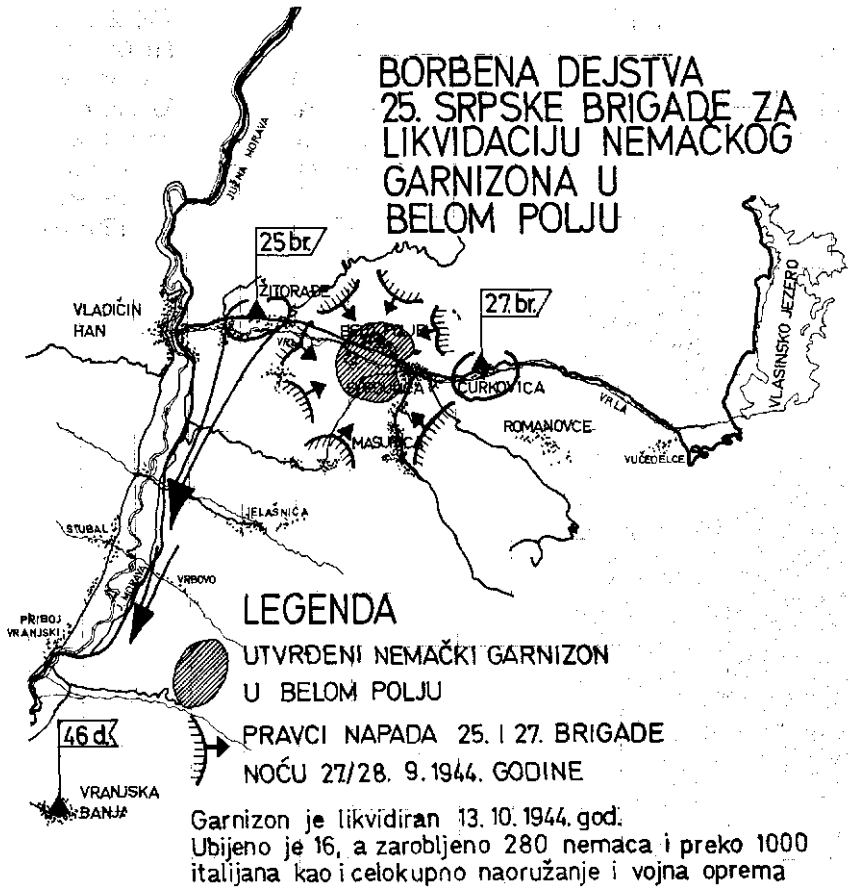
Двадесет петог септембра, Бригада је ступила у везу с Командом бугарске брдске батерије 9. артиљеријског пука 1. армије, која је такође дошла у Јелашницу, ради пружања артиљеријске подршке јединицама 25. бригаде у нападу на немачко упориште у Белом Пољу. То је била крајња истурена тачка са које су Немци настојали да експлоатишу рудник Мачкатицу и да контролишу долину Јужне Мораве и Грделичку клисуру. Упориште је било добро утврђено и ограђено бодљикавом жицом са низом повезаних бункера. Бранило га

⁸²⁾ Из рецензије генерал-потпуковника Милорада Мишчевића, комесара 25. српске бригаде.

⁸³⁾ Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 19-1.

⁸⁴⁾ Операцијски дневник 25. бригаде, стр. 2.

BORBENA DEJSTVA 25. SRPSKE BRIGADE ZA LIKVIDACIJU NEMAČKOG GARNIZONA U BELOM POLJU

je oko 1.000 nemačkih vojnika, 100 albanskih kviclinga, a bilo je i oko 1.400 italijanskih vojnika, koji su i posle kapitulacije Italije zadržani u Belom Polju. Pored pešadijskog naoružanja sa dosta муниције, Немци су у Белом Пољу имали и 40 противавионских топова подешених за дејства на земаљске циљеве.⁸⁵

У нападу на то јако и утврђено упориште учествовале су 25. бригада без 4. батаљона (који је, 26. септембра, са два топа бугарске батерије, упућен у помоћ косовским јединицама НОВЈ код Бујановца) и 27. српска бригада 46. дивизије.

⁸⁵) Заповест штаба 25. бригаде бр. 20 од 26. септембра 1944. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 24-1/1.

Извршивши све ириреме за напад, јединице су, 27. септембра поподне, изашле на полазне положаје. Први батаљон кренуо је преко Прекодолца и Влашког Дола ка селу Загужанима, ради напада на ватрене положаје немачких батерија између Загужана и фабрике. Трећи батаљон је наступао из села Сувојнице ка положајима немачких батерија код житораћске школе, а 2. батаљон, без једне чете која је придодата Чети пратећих оруђа Бригаде, налазио се у резерви штаба Бригаде у селу Прекодолцима. Чета пратећих оруђа, без два одељења минобацача, која су придодата 1. и 3. батаљону, постављена је између села Длугојнице и Биновца, а бугарска брдска батерија на ватрени положај у рејону изнад села Сувојнице.

Тачно у 21 час, јединице су поселе полазне положаје. Пошто је сваки борац подробно упознат са задатком и распоређен у борбеном строју, почео је напад. Вешто подилазећи положајима непријатељских батерија, борци 1. и 3. батаљона неопажено су дошли до бодљикаве жице којом су били заштићени немачки положаји. Одједном је планула ватра из свих оружја и бачене су бомбе. Међутим, иако изненађен, непријатељ се брзо средио и сручио на стрељачки строј батаљона 25. бригаде страховиту концентричну ватру из свих аутоматских оруђа и противавионских топова. Митраљеска муниција је била претежно светлећа па се ваздух »упалио«. Немци су немиле трошили муницију и ракетама осветљавали простор око бункера. Ноћ су претворили у дан. Њихова ватрена моћ је била неупоредиво већа од ватрене моћи наших батаљона, који су више од пет часова упорно настојали да продру у немачки борбени поредак и да направе пролаз у жичаним препрекама. Али све је било узалуд. Ватром из стрељачког наоружања (неколико минобацача и бугарских брдских топова) није се могло наудити Немцима, који су се бранили из бројних бункера.

Око два часа после поноћи, батаљони 25. бригаде повукли су се у Житораћу и Сувојницу, а Немци су остали у Белом Пољу, али не задуго. После двонедељне опсаде пало је и то њихово упориште.

Губици непријатеља у ноћном нападу нису установљени.

За време покушаја да се направи пролаз у жичаним препрекама шест наших бораца је рањено. Један од њих, Никола Нирић из Великог Јовановца, подлегао је ранама.

Иако није дао жељене резултате, тај први напад јединица 25. српске бригаде на утврђено немачко упориште у Белом

Пољу протекао је готово без иједног озбиљнијег пропуста, почев од припрема за напад, командантског извиђања, одлуке и заповести којој се не може ништа приговорити, па до командовања у борби, узајамног рада јединица и садејства с бугарском батеријом, које је такође позитивно оцењено.⁸⁶⁾

ПРВИ ОКРШАЈ С БАЛИСТИМА

Четврти батаљон, с којим је био и заменик команданта Бригаде Радосав Јанковић, одмах по доласку у Бујановац посео је положај на линији од Бујановца до Горњег Вртогоша, с циљем да затвара правац са којег су албански квислинзи - балисти, њих око 1.000 и четници, највише угрожавали Враће.

Балисти су, иначе, били припадници покрета Бали комбтар, који датира од 1939. године, а чији је циљ био и успостављање »Велике Албаније«. После слома Краљевине Југославије, Бали комбтар организује банде које са Косова и Метохије протерују хиљаде Срба и Црногораца, насељеника. Пошто су ти крајеви прикључени »Великој Албанији«, Италијани, у сарадњи са балистичким вођама, организују полицијске и полувојне организације, чији је главни задатак најпре био терор над становништвом, а затим чување »границе Албаније« и борба против Народноослободилачке војске.

На дан капитулације Мусолинијеве Италије, 9. септембра 1943. године, балистичке вође склапају споразум са Немцима, стављају се у њихову службу и примају немачке официре за командни кадар својих оружаних формација. Одмах се приступило и стварању политичке квислиншке организације под називом »Друга призренска лига«, која је полазила од шовинистичке концепције - етнички јединствене Албаније, проширене на рачун Србије, Македоније и Црне Горе. Оснивачка скупштина Лиге одржана је од 16. до 19. септембра 1943. године у Призрену. Скупштина је прокламовала уједињење Косова, Улциња и Тузи с Албанијом. Расправљало се и о политичком и војном организовању, као и о припремама за »одбрану етничких граница«. Све то је представнику Немачке посебно одговарало, јер је »одбрана албанске земље« подразумевала одбрану немачке окупационе политике на Косову (и у Југославији) од народноослободилачког покрета. Имајући на уму, пре свега, своје интересе, Немци, уз подршку балистич-

⁸⁶⁾ Извештај штаба 25. бригаде штабу 46. дивизије бр. 93. од 17. 10. 1944, стр. 2. Архив ВИИ, к. 1340, бр. рег. 1-1/3.

ких воћа и барјактара, крајем 1943. године, формирају косовски пук који је већ децембра исте године, као казнена експедиција, извршио крваве злочине на Косову и у Македонији. У току 1944. године, кренуло се, под руководством Лиге, у још интензивнију милитаризацију Косова и Метохије. У плану је било стварање армије од 120 до 150 хиљада људи, која је требало да буде »спремна да брани ствар Албанаца« у свим околностима, па и после рата. Немци тај косовски пук, и остале балистичке снаге са Косова, наоружавају аутоматским оружјем са доста муниције и користе их у борби против Народноослободилачке војске.

Балисти су се првих дана окупације, због различитих интереса, сукобљавали с четницима, што Немцима никако није одговарало. Стога је командант Крајскомандантуре у Косовској Митровици, капетан Фридрих, окупио 30. септембра 1941. године на Церанској реци четничке војводе Машана Буровића, Васу Поповића и Давида Поповића и балистичке прваке Џафера Деву и Бајазита Бољетинца. Ту је, по жељи Немаца, дошло до споразума између балиста и четника да се више не туку међу собом, већ заједнички против народноослободилачког покрета.

Детаљи те сарадње, која је трајала до краја рата, утаничени су, 20. октобра исте године, на састанку четничког војводе Косте Пећанца и Џафера Деве, у присуству немачког обавештајног официра мајора Ота Мајера. Том приликом су утврђени облици и начини усклађивања заједничких дејстава против народноослободилачког покрета Косова и Метохије.

Распоредивши сваку чету, сваки пушкомитраљез, командант 4. батаљона 25. српске бригаде Божидар Искреновић, с којим је био и заменик команданта Бригаде Радосав Јанковић, креће у обилазак положаја својих јединица, да провери да ли је свако поступио онако како је он замислио и наредио, јер се напад непријатеља морао одбити по сваку цену.

У рано јутро, 28. септембра, балисти су, са својих положаја у виноградима иза једне удолине, кренули у напад. Борци 4. батаљона спремно су их дочекали, али балисти су и даље све снажније насртали. У критичном тренутку, када су поједини борци почели да се комешају, спремни на узмицање, командант Искреновић је устао из заклона и узвикнувши: »Не плашите се, другови«, засуо балисте ватром из свог аутомата. Тај потез команданта, који је под кишом куршума, из стојећег става тукао противника, био је пресудан. Осогољени борци

су, одбацивши сваку помисао на повлачење, крајњим напорима одбили напад. Затим су пузећи прешли поток и из непосредне близине јурнули на балисте. Напред је ишао командант Искреновић. Блиска борба је кратко потрајала. Балистички редови почели су да се повијају и ломе, а онда су се дали у бекство ка селу Великом Трновцу.⁸⁷

То је била једна од најуспешнијих борби 4. батаљона у којој је беспрекорно дејствовало и минобацачко одељење. Том приликом другом мином погођен је звоник цркве, где је био балистички осматрач. Минобацачлије су прецизно тукле противника и док је нападао и док је бежао, мада тачни подаци о његовим губицима нису могли да се утврде, јер су балисти покупили и однели све мртве и рањене. Из 4. батаљона је погинуо Чедомир Николић, пушкомитраљецац 2. чете. Била је то прва жртва 4. батаљона, а ране су задобили Бошко Петровић и још један борац.

БОРБА С НЕМАЧКОМ ОКЛОПНОМ КОЛОНОМ

После напада на Бело Поље, на положаје 4. батаљона стигле су и остале јединице 25. бригаде. Други батаљон, са два одељења минобацача, посео је, 30. септембра, положаје код Бујановца, са задатком да затвори правац од Куманова и Гњилана. Трећи батаљон био је у Лопадринцима, ради обезбеђења правца од Великог Трновца и проширења ослобођене територије, док је 1. батаљон затварао правац из Клисуре и такође проширивао слободну територију. Четврти батаљон је био у резерви у Краљевој Кући, док је бугарска брдска батерија постављена северно од Краљеве Куће, са задатком да подржава дејство 2. и 3. батаљона.⁸⁸

Тога дана 30. септембра 1944, командант бригаде Саво Кесар одлази за команданта 47. дивизије, а за команданта Бригаде, већ 2. октобра, стиже Миле Дробац.

Првог октобра, у рано кишно јутро, снаге балиста извршиле су напад на 2. батаљон, чији су се борци затекли у рововима пуним воде. Напад је био изненадан, али је краткотрајном концентричном ватром одбијен. Балисти су се повукли ка селу Турији. У шипражју испред села, почели су да се скривено групишу. Борци Батаљона су то приметили и са

⁸⁷> Сећање Панте Вељковића, тадашњег помоћника пушкомитраљесца. Рукопис код аутора.

⁸⁸> Заповест штаба Бригаде од 29. 9. 1944. Архив ВИИ, к. 1342, рег. бр. 27-1.

зграде Монопола у Бујановду гађали балисте из противтенковске пушке. Ови су се, међутим, и даље окупљали. Онда је командант Батаљона доставио бугарској батерији, која је била у Краљевој Кући, прецизне податке о месту груписања непријатеља. Батерија је одмах ступила у дејство и прецизном ватром разјурила балисте, наносећи им осетне губитке.

У исто време, извићањем су прикупљени прецизни подаци да се у шумама око Великог Трновца, Новог Села и Муховина, крије око хиљаду албанских квислинга, који поред пушака имају још пет пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, три брдска топа и два минобацача. Један топ им је био смештен код Бела Кама, а друга два код села Роганице. Заједно са косовским балистима вршили су препаде на наше јединице, али у мањим групама, па су их наши борци лако одбијали, а дејством брдских топова спречена је њихова јача концентрација у рејону Великог Трновца.^{89>}

Оваквом упорношћу у борби против наших снага, балисти су се додворавали Немцима од којих су очекивали заштиту«... из страха да их», како пише у операцијском дневнику 25. бригаде, »партизани не казне због њиховог односа према Србима и Црногорцима за време окупације од 1941. до 1944. године... «.

Затварањем јужноморавског правца у рејону Врање-Бујановац од стране јединица 13. корпуса НОВЈ, остварен је део плана за извођење нишке операције. Планом је било предвиђено: да се пресецањем јужноморавског правца у рејону Врање-Бујановац и у рејону Сталаћа, изолују немачке снаге на простору Лесковац-Ниш-Бела Паланка; да се нападом јединица НОВЈ са југа и запада, као и са севера (заједно са јединицама Црвене армије) и 2. отечествено-фронтвске бугарске армије са истока, окупатор уништи у рејону Ниша и ослободи тај важан комуникацијски чвор у долини Јужне Мораве.

Крајем септембра, Немци су упутили 7. СС дивизију »Принц Еуген« (без 14. пука) из Шумадије у рејон Ниша, с циљем да одржи отворену моравско-нишавску долину и прихвати снаге Групе армије »Е« које су из рејона Скопља продирале преко Куманова и Бујановца, угрожавајући Врање. Радило се о групацији јачине око 300.000 немачких војника која се, са простора Грчке, Албаније и јужних делова Југославије, почела повлачити (према Хитлеровој заповести од 3. октобра), с намером да преко Београда оде северно од Саве.

^{89>} Архив ВИИ, к. 1340, бр. рег. 1-2/3.

^{90п} Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 12-1/9.

Међутим, долииа Јужне Мораве је код Врања већ била за-творена снагама 46. дивизије, а јединице Оперативне групе дивизија 1. пролетерског и 12. ударног корпуса НОВЈ, које су половином септембра допрле до брдовитих предела Сувобора, Рудника, Венчаца, Букуље и Космаја, у срце Шумадије, кренуле су у наступање ка Београду и комуникацији Краљево-Крагујевац-Београд. У исто време, из долине Тимока незадрживо су надирале трупе Црвене армије⁹¹⁾ и јединице 14. корпуса НОВЈ ка Великој Морави и Београду. Покушаји Немаца да зауставе опште надирање југословенских и совјетских снага нису уродили плодом. Стога су на сваки начин настојали да задрже макар узани простор у долини Велике Мораве и друм између Краљева и Крагујевца, као и између Крагујевца и Београда, који су били преко потребни за повлачење њихових трупа с југа Балкана.

Али 9. октобра увече, на Велику Мораву су избили предњи делови 68. стрељачког корпуса Црвене армије, који су почели да форсирају реку, стварајући мостобран на њеној другој обали. Исте вечери, 5. крајишка и 21. српска дивизија НОВЈ кренуле су ка Великој Морави из рејона Аранђеловца, Рудника и Горњег Милановца. Тако су се већ сутрадан, 10. октобра, у Смедеревској Паланци састали делови 3. украјинског фронта Црвене армије и 1. армијске групе НОВЈ и тиме, у ствари, прекинули комуникацију Краљево-Београд.

Готово у исто време одиграли су се значајни догађаји у долини Јужне Мораве: јединице 13. корпуса, 2. пролетерске и 45. дивизије Народноослободилачке војске, у садејству јединица Црвене армије и делова бугарске Отечествено-фронтоске армије водиле су, у склопу нишке операције, успешне борбе за ослобођење Ниша и околних места. Леви бок тих снага штитиле су јединице 46. дивизије НОВЈ, спречавајући продор немачких делова из Куманова преко Бујановца ка Лесковцу и Нишу.

Двадесет пета српска бригада била је на тежишту одбране 46. дивизије и сукобила се најпре с деловима немачке 11. пољске ваздухопловне дивизије, коју је немачка команда упутила 5. октобра из рејона Куманова ка Бујановцу и Врању, с циљем да деблокира своје снаге у Белом Пољу код Сурдулице

⁹¹⁾ Трупе Црвене армије ступиле су на југословенску територију после склапања споразума између маршала Тита и владе Совјетског Савеза, о томе да јединице Црвене армије учествују с НОВЈ у операцијама за ослобођење источних делова Србије и Београда.

и отвори Грделичку клисуру, како би избили у рејон Лесковца и појачали одбрану Ниша.

Делови те дивизије, њихова моторизована колона, која је у свом саставу имала моторизовани пешадијски батаљон, дивизион мотомеханизоване артиљерије и десетак тенкова, у садејству с јединицама албанских квислинга, потиснули су косовометохијске јединице НОВЈ и 6. октобра стигли до Бујановца,^{92>} где их је дочекао 2. батаљон 25. српске бригаде. У таквој ситуацији командант Батаљона Милован Китановић наређује, најпре, да се навођењем воде потопе ливаде лево и десно од пута Бујановац-Врање, како преко њих не би могли да се крећу тенкови; затим је, као и обично пре сваке борбе, кренуо дуж положаја храбрећи и саветујући своје борце, којима ће ово бити први сусрет с немачким тенковима. Утом су свуда околу, уз злослутан фијук, почеле да експлодирају гранате. Једна је погодила казан, са готово скуваном храном, иза положаја 4. батаљона. На друму су се указали и немачки тенкови. Бомбаш Сава Младеновић је, јарком крај пута, кренуо у сусрет тенковима и из непосредне близине бацио свежањ бомби на један тенк. Овај је за тренутак застао, али је убрзо поново кренуо.

Храбри борци 2. батаљона чинили су чуда од јунаштва, али наоружањем којим су располагали нису могли да се супротставе тенковима и оклопним возилима. У борбу су ступили и остали батаљони. Цела Бригада је, међутим, имала само једну противтенковску пушку, којом се скоро ништа није могло учинити. Да би се избегле узалудне жртве, штаб Бригаде наређује свим јединицама да се повуку на десну обалу Јужне Мораве, на простор између Врања и Врањске Бање, и са погодних положаја за одбрану, где почиње сужавање долине (улаз у Грделичку клисуру), уз коришћење природних препрека и рушење мостова и пропуста, спрече продор немачке колоне у опкољени гарнизон у Белом Пољу.

За време повлачења, под артиљеријском ватром противника, минери 25. бригаде порушили су мост на Морави, а група бораца 2. чете 4. батаљона, са командиром Добросавом Стојановићем, минирала је дрвени мост на путу Бујановац-Врање, између села Ристовца и Ратаја.

Последње су се повукле јединице 2. батаљона. Трећа и 4. чета овог батаљона биле су нешто ближе, па је до њих раније

^{92>} Архив ВИИ, к. 1340, бр. рег. 1-2/3.

стигло наређење о повлачењу. И оне су се одмах повукле. С тим делом батаљона био је командант Милован Китановић, који је на коњу лично хтео да провери снагу Немаца, али су га чланови штаба Момчило Денковић и Тихомир Гшрић, и комесар чете Милорад Живковић, који је био с њима, једва одвратили.

»Презазили смо«, сећа се Живковић, »надошлу Мораву, одмах испод Бујановца и прешли на другу страну. Мокри, боси и гладни ко пси, идемо кроз зреле винограде и воћњаке, а наређење да нико ништа не пипне, борци стриктно поштују«.

Прва и 2. чета 2. батаљона, међу чијим су борцима, у рововима, били заменик политичког комесара Потих и заменик команданта батаљона Божидар Здравковић Маџар, била је на крајњем десном крилу Батаљона, па је до њих наређење о повлачењу стигло у последњем тренутку, када су немачки тенкови и борна кола били већ испред Бујановца, на прелазу преко Мораве.

»Већ је падао мрак«, сећа се овог повлачења Власта Потих, »када смо напустили положаје, док су за нама брујали тенкови, а у Бујановац, из правца Трновца, нагинули балисти. Пробијали смо се преко ливада и врбака. Свуда око нас одјекивале су експлозије мина и граната. Немци су нас тукли из тенкова и минобацача. Право је чудо како смо успели да се извучемо и пређемо Мораву. Тек сутрадан, око подне, успоставили смо везу с делом Батаљона који се повукао пре нас«.

Прешавши на десну обалу Јужне Мораве, јединице 25. бригаде, која је била на тежишту одбране дивизије, тако су се распоредиле да су могле да држе под ватром све мостове и пропусте северно и јужно од Враћа, и то: 1. батаљон, ојачан бугарском брдском батеријом, посео је положај у селу Требишњи, 3. батаљон у Доњем Жапском, а 4. батаљон у Клиновцу, док је 2. батаљон задржан у бригадној резерви у Драгинцу.⁹³⁾ Грделичку клисуру, по дубини, поселе су две сурдуличке бригаде НОВЈ, које су, уз то, држале у блокади немачко упориште у Белом Пољу.

Док су јединице 25. бригаде уређивале положаје за одбрану, немачка колона, у којој се налазило шест до десет тенкова, 50 камиона моторизоване пешадије, десет оклопних аутомобила и 18 топова, 8. октобра око 10 часова, ушла је у

⁹³⁾ Операцијски дневник штаба 25. Бригаде, стр. 11.

Врање.⁹⁴⁾ Тек што су батаљони завршили уређивање својих положаја, из штаба Дивизије је стигло наређење којим је проширен рејон одбране Бригаде од села Крушевца до Врбих ливада, код Врањске Бање.

Према новој подели рејона одбране, 4. батаљон је посео борбени положај на линији од Доњег Ристовца до Александровца, 3. батаљон од Александровца до Куковца, 1. батаљон од Еуковца до Врбих ливада а бугарска брдска батерија на Брестовачком риду. Други батаљон је и даље остао у резерви. Поседање нових положаја обављено је у ноћи између 8. и 9. октобра. У току протеклог дана настављено је уређење положаја и вршене су припреме за рушење преосталих мостова на друму Бујановац-Врање-Владичин Хан. Рушење је почело 8. октобра у 22 часа, а завршено 9. октобра у 2 часа. Том приликом, 1. батаљон је запалио или срушио четири моста: код Сувог Дола, Чифлик Мале, Добрињске Мале и на Брестовачком потоку, 4. батаљон је срушио мост код села Нерадовца и оштетио мост код Доњег Поповца, док 3. батаљон није успео да сруши планиране мостове због недостатка спорогорећих штапина, већ их је незнатно оштетио приручним средствима.⁹⁵⁾

Немци су сутрадан покушали да поправе најпре мост код Сувог Дола, на другом километру од Врања према Врањској Бањи, како би наставили продор, али су јединице 1. батаљона тај мост држале под тако снажном ватром да им је покушај пропао. Трећа чета налазила се на коси испред које пут прави окуку и са ње држала мост под сталном унакрсном ватром. »Немци су«, сећа се политички комесар чете Никола Антић, »непрекидно покушавали да савладају јаругу. Напоследку су и на тенковима довели грађу, за премошћавање. Међутим, чим би се помолили из тенкова осули бисмо по њима митраљеску ватру, па никако нису могли даље«. Коначно су Немци били принуђени да одустану од продора у Бело Поље и ка Грделичкој клисури.

Ту је Бригада стекла драгоцено искуство и самопоуздање. Показало се, наиме, да је и без противтенковских средстава могућно успешно се супротставити мотомеханизованој и оклопној колони, нарочито ако бранитељ умешно користи расположиво наоружање и природне препреке.

⁹⁴⁾ Архив ВИИ, 1340, бр. рег. 5/3.

⁹⁵⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 13-15.

Пошто су спречиле продор немачке колоне на десну обалу Јужне Мораве, у ноћи између 10. и 11. октобра, јединице 25. и 27. српске бригаде прешле су у противнапад. Први и 2. батаљон 25. бригаде наносили су удар из правца Бање, а 3. батаљон из правца Златокоп-Доње Врање, док су јединице 27. бригаде нападале са североистока.

Напад је почео 10. октобра у 22 часа, уз претходну получасовну артиљеријску припрему, коју је вршила бугарска батерија. Међутим, овом артиљеријском припремом анулирана је највећа предност ноћног напада - изненађење, па су се Немци добро припремили и веома јаком ватром из тенкова и оклопних кола одбили напад 1. и 3. батаљона 25. бригаде. И јединице 27. бригаде стигле су само до ивице града. Око поноћи, наређено је повлачење обе бригаде на полазне положаје. »Ноћ је била јако мркла«, присећа се Петар Панчић, »умало се не побисмо између себе. Пуцали смо једни на друге. Срећом без последица«.⁹⁶

Иако се безуспешно завршио, ноћни напад јединица 25. и 27. бригаде условио је процену Немаца да у Врању неће бити остављени на миру, као и да о поправци мостова и продору на десну обалу Јужне Мораве не може бити ни говора, па у вези с тим и одлуку да напусте Врање.

У рано јутро, 11. октобра, извиђачи 25. бригаде примећују да се око цркве и Монопола у Врању окупљају немачка возила свих врста. Било је очигледно да се формира колона за повлачење из града. Пошто је обавештен о томе, штаб 25. бригаде је одмах наредио бугарској артиљеријској батерији да ступи у дејство и већ око 6 часова испаљени су први плотуни. Истовремено, батаљони су примили заповест за напад који је убрзо отпочео. Први и 2. батаљон су, готово трчећим кораком, веома брзо стигли до зграде Монопола и из покрета на срнули на немачке снаге тако силовито да оне нису стигле да пруже било какав отпор, већ су се, безмало у паници, повукле.

О том повлачењу немачких војника у својим сећањима Миша Живковић, уз остало, каже:

»Бежали су безглавно и у нереду. Могли смо страшно да их побијемо, али неко рече да је тамо напред наш Трећи батаљон. Кад се Немци докопаше старих ровова из првог свет-

⁹⁶) Казивање Петра Панчића, тадашњег омладинског руководиоца 1. батаљона.

ског рата, код Ристовца, гадно ударише по нама. Ту је погинуо и Нацко Најдан Ристић, јуначина рођен у Гостуши а одрастао у Градашници. Погоди га мина и разнесе и њега и његов пушкомитраљез».⁹⁷

У силовитом налету и потискујући немачке заштитнице, јединице 46. дивизије су до 15 часова ослободиле Врање.

Одступајући ка Бујановцу, немачки тенкови су, на путу између села Ратаја и Ристовца, наишли на мине које су тога преподнева поставиле јединице 4. батаљона. Од експлозије мине два тенка су оштећена. Да би заштитили своје тенкове од мина, Немци су пустили двадесетак коња, међусобно повезаних, да иду испред тенкова како би активирали мине, уколико их још има на путу.

За време повлачења, немачке војнике су непрекидно тукле бочном ватром 1. и 2. чета 4. батаљона, са насипа на десној обали Лужне Мораве. Немачка команда је била принуђена да део минобацачке и артиљеријске ватре пренесе на положаје тих двеју чета. Борце је добро штитио насип, па ипак је парче једне гранате смртно погодило Тодора Симоновића из Крупца.

По повратку у Бујановац, немачке јединице обавестиле су генерала Александра Лера, свог команданта групе армија, да је »продор у непријатељски бок јужно од Ниша неизводљив«, и да се »није могао постићи оперативни циљ«.⁹⁸

Захваљујући неочекивано брзом продору јединица 1. и 2. батаљона 25. бригаде у Врање, спречено је минирање зграде Монопола и других важних објеката, које су Немци припремили за рушење. Они су били толико изненађени да нису стигли да понесу ни сопствену архиву.⁹⁹ Непријатељ је изгубио три војника а више их је рањено, међу осталима и њихов командант Вили, а заробљена су два Немца и 13 Италијана. Заплењена су једна кола са војничком опремом, један камион, полуфијакер, седам коња и три мазге, 5.000 пушчаних метака, 240 тромблona, 500 метака за аутомат, 100 кг шећера и 100 кг брашна.¹⁰⁰ Према исказу мештана, од бочне ватре 1. и 2. чете

⁹⁷ Сећања Мише Живковића, копија рукописа код аутора.

⁹⁸ Петар Вишњић, *Битка за Србију*, Београд, 1985. књ. 2, стр. 146.

⁹⁹ Заплењена архива пружила је прецизне податке о саставу немачке моторизоване колоне, коју је сачињавао 1. батаљон 122. јегер регименте 11. пољске дивизије, ојачан 33. моторизованом дивизионом лаке пољске артиљерије 105 мм и са четири тенка. Укупно око 1000 војника, 70 моторних возила и 18 топова.

¹⁰⁰ Извештај штаба 25. бригаде од 17. октобра 1944. стр. 4 Архив ВИИ, к. 1340, бр. рег. 1-1/3.

4. батаљона рањено је и погинуло више немачких војника, али се њихов број не зна.

Двадесет пета бригада изгубила је четири борца (Ристић Најдан из Гостуше, борац 2. чете 2. батаљона, Младеновић Александар из Брезовице, борац 1. чете 2. батаљона, Петровић Тихомир из Крупца, борац 3. чете 3. батаљона и Симоновић Тодор, борац 4. батаљона из Крупца) а 11 их је рањено. Ране су задобила и два руководиоца: командир 3. чете 1. батаљона Владимир Станковић и командант 2. батаљона Милован Китановић,¹⁰¹⁾ изразито храбар ратник, кога све до напада на Немце у Врању зрно као да није хтело.

Командант Милован Китановић је увек био тамо где је најтеже и по живот најопасније, увек на најистуренијим положајима своје јединице. Пред сваки јуриш би из свег гласа грмнуо: »Батаљон за мно!<«, и први, жустро и неустрашиво, потрчао напред, не повијајући се под непријатељским куршумима што су летели око њега. А онда су борци, као један, устајали и незадрживо јуришали за својим командантом, који их је просто носио снагом личног примера неустрашивости.

Тако је било и приликом напада на Немце у врањском Монополу. Ту га је, међутим, једно зрно ипак нашло, али он то борцима није хтео да покаже. Потражио је санитетску помоћ тек када је непријатељ почео безглаво да бежи, а онда је са завојем опет стао на чело батаљона, гонећи Немце ка Краљевој Кући и Бујановцу.

У борби за протеривање Немаца из Врања рањен је и Милованов брат Лазар Китановић, командант батаљона у 27. бригади.^{102>} Тешко је рећи који је од двојице браће Китановић био неустрашивији. Лазар је, као и Милован, увек био на челу Батаљона. При том је био нешто жустрији, плаховитији и бржи, а Милован нешто лежернији и хладнокрвнији. Друге разлике готово и да није било. С малом разликом у годинама, заједно су расли, заједно печалбарили и зидали палате предратних богаташа; заједно су, истог дана, ступили у партизане, а заједно су постали и чланови Партије и команданти батаљона.

¹⁰¹⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 20.

¹⁰²⁾ Лазар Китановић је од формирања Пиротског партизанског одреда био заменик команданта Одред. Када је од људства Пиротског одреда формирана 25. бригада, Одред се не гаси, а Лазар постаје заменик команданта Одред. Пошто је Одред опет прерастао у бригаду (27. српску која је имала први назив 2. пиротска), Лазар постаје командант батаљона у тој бригади.

После рањавања Милована Китановића, 2. батаљоном командовао је дотадашњи заменик команданта Божидар Здравковић Мацар, радник из Црне Траве, који нимало није заостајао за Милованом, иако је био знатно млађи.

У исто време, штаб 2. батаљона је напустио и његов политички комесар Тихомир Кирић. Отишао је у Пирот на захтев органа власти, ради ангажовања у просвети. На његово место долази Никола Антић, до тада политички комесар 3. чете 1. батаљона, који је тих дана дошао са кратког политичког курса при штабу Дивизије у Врањској Бањи.